

УДК 322.1

**ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
ЖУРНАЛІСТІВ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ПЕРЕШКОДЖАННЮ
ЇХ ЗАКОННІЙ ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

**SOME ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF JOURNALISTS
ON PREVENTION OBSTRUCT THEIR LEGITIMATE PROFESSIONAL ACTIVITIES**

Колб О.Г.,

*доктор юридичних наук, професор,
директор*

*Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ*

Заєць І.С.,

*ад'юнкт кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національної академії внутрішніх справ*

З метою вирішення проблем запобігання перешкоджанню законній професійній діяльності журналістів на загально-соціальному рівні. У статті зроблено спробу з'ясувати та розглянути окремі аспекти правового регулювання їх діяльності. Запропоновано відповідні пропозиції до законодавства, що регулює діяльність засобів масової інформації.

Ключові слова: засоби масової інформації, журналіст, правоохоронні органи, запобігання, законна професійна діяльність журналіста, цензура.

С целью решения проблем предотвращения воспрепятствования законной профессиональной деятельности журналистов на общесоциальном уровне. В статье сделана попытка выяснить и рассмотреть отдельные аспекты правового регулирования их деятельности. Предложены соответствующие предложения в законодательство, регулирующее деятельность средств массовой информации.

Ключевые слова: средства массовой информации, журналист, правоохранительные органы, предотвращение, законная профессиональная деятельность журналиста, цензура.

To solve the problem of prevention obstruction of journalistic activities in the general social level. The article attempts to clarify and examine some aspects. The legal regulation of their activities proposed appropriate proposals to the legislation regulating the media.

Key words: media, journalists, law enforcement, prevention, legitimate professional activities of journalists, censorship.

Постановка проблеми. Сферу масової інформації без жодного перебільшення можна назвати осередком сучасного суспільного життя. Засоби масової інформації (далі – ЗМІ) стають основним джерелом, що формує уявлення людини про реальність навколишнього світу. Більш того, масова інформація стає одним з основних інструментів соціального регулювання, а саме: поширюючи ті чи інші повідомлення та матеріали, ЗМІ створюють певну громадську думку, формують погляди, настрої, а отже, і поведінку відомих особистостей, соціальних груп, а в кінцевому результаті, – всього суспільства. Іншими словами, повідомляючи своїм читачам, слухачам чи глядачам певну інформацію, ЗМІ викликають у них певні почуття, погляди, враження, відповідно до яких у людей формуються певні моделі поведінки.

Поряд з цим варто зазначити, що домагання на пресу стають все більш активними і претензійними,

статус журналіста стоїть перед межею, за якою інформація стає елементом та, одночасно, продуктом економічного ринку і політичних ігор, а поняття етики журналіста, його права і гуманістичний зміст професії у певній мірі не втрачають сенс. При цьому будь-які наміри журналістів, незважаючи на силу професійної етики, є предметом людських амбіцій та вподобань: свідомо в одних випадках, і несвідомо в інших.

Це є зайвим підтвердженням того, що журналісти відносяться до групи підвищеного професійного ризику і потребують спеціального правового захисту, який у сучасних умовах досить слабо забезпечений чинним законодавством України, зокрема й кримінальним. Ще менш обнадійливою залишається практика органів правопорядку. Так, далеко не всі злочини, що пов'язані з перешкоджанням законній професійній діяльності журналістів, розкриті. Крім

цього, в органах внутрішніх справ (далі – ОВС) нерідко намагаються применшити суспільну значимість таких подій і згладити їх гостроту, пропонуючи версії, що не пов'язані з професійною діяльністю жертви. Виходом з цього є удосконалення правового регулювання діяльності журналістів щодо запобігання їх законній професійній діяльності.

Саме зазначені обставини й обумовили вибір теми даної статті.

Стан дослідження. Дослідженню окремих аспектів запобігання злочинності присвячені наукові роботи: О.М. Бандурки В.В. Голіни, В.К. Грищука, О.М. Джужі, А.П. Закалюка, М.Й. Коржанського, І.Я. Козаченка, Д.В. Рівмана, В.Я. Тація та інших фахівців. Проте, як відомо, злочин, передбачений ст. 171 КК України, має свої особливості, пов'язані з діяльністю журналіста – об'єкта злочинного посягання у зв'язку із виконанням специфічних функцій, якими наділила його держава.

Мета дослідження. Незважаючи на достатню розробленість проблеми запобігання злочинності на законодавчому рівні, ми спробували з'ясувати та розглянути окремі аспекти правового регулювання діяльності журналістів щодо запобігання перешкоджанню їх законній професійній діяльності.

Виклад основних положень. Як свідчить практика, вжиття запобіжних заходів нерідко поєднане із застосуванням певних обмежень до особи. Це в певній мірі стосується й інших суб'єктів, які прямо чи опосередковано чинять тиск на представників ЗМІ. При цьому заходи запобігання не мають на меті пригнічувати людину та принижувати її честь і гідність. З іншого боку, має бути регламентований обов'язок здійснення запобіжної діяльності. Все наведене свідчить про необхідність її правової регламентації.

Аналіз наукової літератури та практики показав, що до основних напрямів та засобів правового регулювання запобіжної діяльності, пов'язаної з діяльністю ЗМІ, можна віднести: а) позитивне регулювання суспільних відносин, які охороняються правом через виховну функцію; б) встановлення у праві заборон, які стосуються деяких видів діяльності, що можуть сприяти злочинним проявам; в) конституційні засади запобігання злочинності; г) законодавчі акти, що передбачають права та обов'язки запобіжної діяльності, визначають правообмеження для особи; застереження запобіжного характеру; г) інші нормативно-правові акти, що регулюють організацію, порядок, форми і засоби діяльності щодо запобігання злочинності [1, с. 334-335].

Право журналіста на безпеку має конституційний характер. Зокрема, у ст. 3 Конституції України [2] прямо зазначається, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і напрямки діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Крім цього, у ст. 27 Основного Закону записано, що кожна людина має невід'ємне

право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

З цього випливає, що людина ні перед ким не є юридично зобов'язаною своїм народженням і життям та те, що порушення її фізичної цілісності не може бути обумовлено ні суспільними, ні державними, ні службовими, ні етичними, ні релігійними або будь-якими іншими цілями чи інтересами. Життя людини визначається найвищою соціальною цінністю, рівно важливою і для особи, і для суспільства, оскільки від реального забезпечення цього права залежить не тільки існування окремих людей, але також і розвиток суспільства в цілому. Будь-яка організація, будучи суб'єктом певної діяльності, працює тільки тоді надійно, якщо нею передбачена та дотримується необхідна система запобіжних заходів, і в першу чергу – заходів безпеки своїх членів. Це певною мірою відноситься і до безпеки журналістів як представників ЗМІ.

Відтак, журналісти, як представники ЗМІ, та як і всі громадяни України, мають конституційне право на охорону та захист життя і здоров'я, у тому числі і в процесі трудової діяльності.

Відповідно до Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», журналістів прирівняли до працівників правоохоронних органів за рівнем юридичної відповідальності при нанесенні для них будь-якої шкоди, але це не вирішує проблеми [3].

9 січня 2007 р. був прийнятий Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» [4] та підготовлено відповідне розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2007 р., яким затверджено План заходів з виконання завдань, передбачених цим Законом [5]. Але поки що залишається чимало законодавчих прогалин у регулюванні інформаційної сфери діяльності.

Хоча варто зазначити, що сьогодні тривають спроби удосконалення законодавства, яке унормовує зазначену суспільну сферу діяльності та приведення її у відповідність з вимогами міжнародного права. Зокрема, внесено зміни до тих суспільних норм, які визначають, що таке цензура і чи можуть в Україні використовуватися подібні методи регулювання ЗМІ. Більш того, з метою підготовки єдиного законодавчого акту, врегулювання відносин, які виникають у процесі здійснення журналістом своєї професійної діяльності, встановлення гарантій цієї діяльності, відповідальності за порушення законодавства про захист професійної діяльності журналіста Держкомітетом телебачення і радіомовлення України розроблено проект Закону України «Про захист професійної діяльності журналістів» [6].

Однак вказаний законопроект було справедливо відхилено, оскільки він містив низку суперечностей. Так, викликали зауваження запропоновані до Кримінального кодексу (далі – КК) України пропозиції

щодо встановлення кримінальної відповідальності за такі діяння, як умисне заподіяння журналісту тілесних ушкоджень різного ступеню тяжкості; нанесення побоїв; вчинення інших насильницьких дій; посягання на життя журналіста або його близьких родичів у зв'язку з виконанням ним професійної діяльності та ін. (ч. ч. 3-5 ст. 171 Проекту КК). Такий підхід навряд чи можна назвати доцільним, адже кримінальна відповідальність за означені діяння вже передбачена чинним кримінальним законодавством. Як з цього приводу зауважив В. Гальченко, якщо перешкоджання професійній діяльності журналіста здійснювалося шляхом погрози вбивством або застосування насильства, а так само шляхом безпосереднього вчинення насильницьких дій, то вчинене, за наявності підстав, слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, а саме: по ст. ст. 171 КК та відповідно ст. ст. 121, 122, 125-127, 129 КК [11, с. 301-311].

Викликає також заперечення пропозиція щодо застосування безальтернативних санкцій у виді позбавлення волі на певний строк за вчинення даного злочину (ч. ч. 4 та 5 ст. 171 Проекту КК), яка абсолютно не відповідає загальноновизнаним положенням сучасної науки кримінального права. Більш того, встановлення безальтернативних санкцій за вчинення злочину суперечить вимогам ст. 61 Конституції України, згідно з якою юридична відповідальність особи має індивідуальний характер, та рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року, відповідно до якого суд індивідуалізує покарання, необхідне і достатнє для виправлення засуджених, а загальні засади призначення покарання не містять винятків щодо неврахування ступеня тяжкості. Керуючись загальними засадами призначення покарання, суд має призначити покарання конкретній особі за конкретний злочин, максимально індивідуалізуючи покарання. Згідно з принципом індивідуалізації юридичної відповідальності, при призначенні покарання суд має враховувати обставини справи. Зазначені положення закріплені і в міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Це ще раз підтверджує висновок вчених про те, що вдосконалювати в першу чергу потрібно не законодавство, яке регулює діяльність журналістів, а механізм його застосування.

З огляду на це, варто визнати, що запропоновані зміни до КК України є недоцільними.

Реалізуючи положення Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» [7], Указу Президента від 09.12.2000 № 1323 «Про додаткові заходи щодо безперешкодної діяльності засобів масової інформації, дальшого утвердження свободи слова в Україні» [8], вимоги наказів МВС України від 25.03.2010 № 88 «Про вдосконалення взаємодії органів внутрішніх справ із засобами масової інформації» та від 19.12.2011 № 936 «Про деякі питання покращання взаємодії органів внутрішніх справ зі ЗМІ» [9], якими встановлено основні пріоритети у взаємодії ОВС із засобами масової інформації, наказів МВС від

09.08.2012 № 686 (пункт 3.1.4. Типового положення про Головне слідче управління МВС) від 22.10.2012 № 940 «Про організацію реагування на повідомлення про кримінальні правопорушення, інші правопорушення, надзвичайні ситуації та інші події, та забезпечення оперативного інформування в органах і підрозділах внутрішніх справ України» [10], МВС повинен відслідковуватися стан оперативної обстановки у державі, пов'язаної з учиненням злочинів відносно працівників масмедіа та щотижнево узагальнюватися інформація про порушення кримінальних проваджень, здійснюватися контроль за подальшим їх розслідуванням. За результатами повинні бути вжиті необхідні організаційні та практичні заходи, спрямовані на надання методичної і практичної допомоги у здійсненні якісного, повного, всебічного розслідування кримінальних проваджень. До того ж пріоритетним напрямком цієї роботи є забезпечення належної безпеки професійної діяльності працівників ЗМІ, а також розкриття і належне розслідування злочинів, учинених відносно них.

Як свідчить практика протидії злочину, передбаченого ст. 171 КК України, вона носить хронічний характер, а саме – в умовах послаблення впливу на ситуацію в суспільстві з боку центральних інститутів державної влади проблема забезпечення і захисту прав громадян не тільки не була вирішена, а й певною мірою загострилася. І відбувається це на тлі постійних запевнень представників законодавчої і виконавчої структур державної влади про розбудову правової держави, дотримання прав людини згідно з положеннями міжнародних документів, до яких Україна приєдналася [11, с. 301-302].

Поряд з цим варто визнати і те, що приведення законодавства України в галузі прав людини у відповідність із міжнародними стандартами не забезпечить необхідних результатів без розв'язання проблем підвищення правової свідомості населення, яка на даний час, особливо щодо знання міжнародно-правових актів з прав людини є досить низькою. Крім цього, брак інформації у цій сфері впливає на зниження правої культури. Такі поняття, як «демократія», «права людини», «верховенство права», для більшості людей досі залишаються лише словами. Що ж до політиків, то для них ці поняття здебільшого носять тільки спекулятивний характер у вигляді гасел [12, с. 11].

Результати вивчення нормативно-правових джерел показують, що Україна, як будь-яка інша держава, здійснює свою життєдіяльність на основі системи законодавчих актів, при якій всі форми життєдіяльності суспільства в економічній, політичній, соціальній і моральних сферах регулюються законодавством. При цьому юридичні межі журналістської діяльності повинні визначати творчу свободу і надати правову базу для її економічного забезпечення. Саме тому, як законодавчо і фактично, в кожній конкретній державі формується право на свободу діяльності мас-медіа, проявляється дійсний рівень досягнутої в суспільстві свободи друку, радіо, телебачення та Інтернету. Зокрема, деякі держави закріпили у

своїх законодавчих актах свободу друку і інформації за допомогою всіх медіа, заборонили цензуру та ін. Проте у міру розвитку громадянського суспільства і правової держави виявилось, що мало одного проголошення основоположних засад масово-інформаційної діяльності, має бути й правове регулювання діяльності журналістів, а це, у свою чергу, веде до формування концепції відповідальності свободи засобів масової інформації, у якій скасування цензури є кінцевим результатом, який можливий лише при здійсненні публічної політики. Але в сучасних умовах, у формуванні змісту функціонування ЗМІ, відображеного в чинному законодавстві України, без застережень щодо реалій і загроз сьогоденного життя, таке право перетворюється на беззаконня.

Як свідчить практика, певні питання викликає також заборона цензури, пов'язаної з поділом її на два види відповідно з моментом введення на попередню і наступну. При цьому заборона попередньої цензури бачиться очевидною і необхідною, оскільки є спеціальною (юридичною) гарантією свободи масової інформації. Щодо подальшої цензури в науковій літературі ведуться певні дискусії, зміст яких полягає у тому, що подальша цензура полягає в оцінці вже опублікованих видань, репортажів, що вийшли, і прийняття обмежувальних або заборонних заходів відносно конкретного видання або твору, вилучення його з обігу, а також застосування санкцій щодо фізичних або юридичних осіб, які порушили вимоги цензури створенням або опублікуванням такого твору, репортажу [13, с. 11].

На наш погляд, автори Конституції України, формулюючи положення ч. 2 ст. 15, виходили з необхідності забезпечення свободи масової інформації та заборони цензури, що надмірно обмежує цю свободу. У той самий час обсяг допустимого і надмірного втручання у реалізацію свободи масової інформації визначається в Україні й відомчими законодавчими актами. Іншими словами, цензура, безумовно, згідно з Конституцією України, заборонена. Однак на запитання, що є цензурою, а що – допустимим контролем, повинні відповідати закони, і зокрема, Закон України «Про інформацію».

Як видається, в Україні має заборонятися тільки попередня цензура (за виключенням екстраординарної цензури).

У зв'язку з цим необхідно включити зміни до ст. 26 Закону України «Про інформацію», шляхом доповнення її п. 10 у такій редакції:

«Цензура масової інформації, тобто вимога від редакції засобу масової інформації, журналістів, а також осіб, на яких поширюється професійний статус журналіста, з боку посадових осіб, державних органів, організацій, установ або громадських об'єднань попередньо погоджувати повідомлення та матеріали (крім випадків, коли посадова особа є автором або співрозмовником), а також накладення попередньої заборони на поширення повідомлень і матеріалів, їх окремих частин, не допускається».

Створення і фінансування організацій, установ, органів чи посад, в завдання або функції яких вхо-

дить здійснення цензури масової інформації, – не допускається, крім випадків, коли це пов'язано із забезпеченням національної безпеки України у випадках, визначених законом».

Звичайно, відсутність цензури сама по собі не гарантує свободу масової інформації. Необхідні також інші умови, що забезпечують реальну можливість масово поширювати інформацію. Так, найважливішою гарантією свободи масової інформації виступає обов'язок органів влади інформувати суспільство про свою діяльність.

Є й інша проблема, а саме слід враховувати, що прийняття необхідних нормативно-правових актів ще не вирішує проблем поширення недостовірної інформації, адже завжди існує ймовірність вироблення декларативних норм в інформаційній сфері, приписи яких ніхто не буде виконувати. Як з цього приводу зробив висновок В.М. Абакумов, до конструктивного вирішення проблем в інформаційній сфері необхідно підходити системно, шляхом вироблення єдиного нормативно-правового акту, а не окремих спеціальних законів, призначених для вирішення окремо взятої проблеми, прийняття яких створить «непрацююче» (декларативне) законодавство [14, с. 159-160].

Слід також зазначити, що нормативно-правові акти, які покликані регулювати відносини в сфері забезпечення безпеки діяльності працівників ЗМІ та журналістів як їх представників, мають не одногалузевий, а багатогалузевий характер. Як з цього приводу зазначила В.В. Сердюк, ці нормативні акти належать до низки національних галузей права: адміністративного, трудового, кримінального, фінансового. Саме тому відносини в сфері діяльності ЗМІ регулюються комплексним законодавством. Комплексне законодавство охоплює норми декількох галузей права, регулюючи різні види суспільних відносин, котрі утворюють відносно самостійну сферу суспільних відносин, які вимагають юридично різнорідних способів впливу, що об'єднуються в цілісний комплексний метод [15, с. 277].

Поряд з цим слід погодитись із В.В. Сердюк, що законодавство України у сфері масової інформації не є ідеальним, і потрібні додаткові зусилля законодавців для його подальшого вдосконалення заради оптимізації процесу становлення свободи масової інформації в Україні. Розв'язання проблем інформаційного законодавства можливе лише за умови узгодженої роботи всіх гілок влади. Лише тоді воно стане запорукою забезпечення свободи масової інформації в Україні, реалізації стратегічного курсу на побудову соціальної, демократичної, правової держави [16, с. 162].

Крім цього, слід визнати, що комплексне запобігання злочинам, що передбачені в ст. 171 КК України, на загально-соціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях має охоплювати визначення переліку суб'єктів запобігання перешкоджанню законній професійній діяльності журналістів із оновленням та закріпленням основних стандартів, яким мають відповідати кандидати на

отримання ліцензії журналіста; визначення принципів, завдань, методів, форм та, принаймні приблизного переліку заходів (економічних, соціальних, організаційно-управлінських, культурно-виховних, етичних, ідеологічних) для основних суб'єктів запобігання; створення внутрішньої та зовнішньої системи моніторингу за діяльністю щодо реагування на вчинення злочинів, щодо представників ЗМІ, виявлення на ранній стадії потенційних правопорушників та жертв, при цьому усе зазначене має

бути предметом окремого наукового дослідження.

Висновки. В цілому, аналізуючи ситуацію в Україні та порівнюючи її з станом мас-медіа в розвинених державах світу, слід відмітити, що вітчизняне законодавство на сьогоднішній день ще не є досконалим і потрібні зусилля як депутатів, так і журналістів для того, щоб створити для преси, радіо, телебачення, інших засобів масової комунікації придатні рамочні умови для роботи та запобігання перешкоджанню їх законній професійній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. / А.П. Закалюк. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 424 с.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-вр.
3. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів : Закон України від 23 вересня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/540/97-вр.
4. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки.: Закон України від 9 січня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/537-16.
5. Про затвердження плану заходів з виконання завдань, передбачених Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2007 р. № 653-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/653-2007-р.
6. Про захист професійної діяльності журналістів: Проект Закону України від 12 червня 2008 р. №2636 // [Електронний ресурс] – Режим доступу : search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF218001.html.
7. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів : Закон України від 23.09.1997 р. № 540/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/540/97-вр.
8. Про додаткові заходи щодо безперешкодної діяльності засобів масової інформації, дальшого утвердження свободи слова в Україні : Указ Президента від 09.12.2000 р. №1323/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/1323/2000.
9. Про вдосконалення взаємодії органів внутрішніх справ із засобами масової інформації: Наказ МВС від 25.03.2010 р. № 88 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : umdpl.info/index.php?id=1288079938.
10. Про вдосконалення взаємодії органів внутрішніх справ із засобами масової інформації : Наказ МВС від 25.03.2010 р. № 88 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : umdpl.info/index.php?id=1288079938.
11. Гальченко В. Сучасні проблеми захисту прав людини в Україні : збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України. – К.: УАДУ, 2002. – Вип. 1. – С. 301-311.
12. Костенко Л. Кримінальна відповідальність за перешкоджання журналістській діяльності № 12/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.justinian.com.ua/article.php?id=3078.
13. Фролова И.Г. Конституционно-правовые гарантии свободы массовой информации в Российской Федерации : автор. дис. ... на соиск. уч. степени канд. юр. наук : спец. 12.00.02 / И.Г. Фролова. – Саратов, 2012. – 24 с.
14. Абакумов В.М. Правове регулювання протидії інформаційним війнам в Україні : дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.07 / В.М. Абакумов. – Харків, 2010. – 213 с.
15. Скакун О.Ф. Теория государства и права : учебник / О.Ф. Скакун. – Харьков : Консум; ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
16. Середюк В.В. Свобода масової інформації: конституційно-правовий аспект : дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / В.В. Середюк. – Харків, 2010. – 200 с.